

HAMBERGER JUDIT

A civil társadalom formálódása Csehországban és Szlovákiában

A civil társadalom mibenlétéről, körvonalainak meghatározásáról folyamatosan vitáznak a szakemberek. A definíciók tágabb és szűkebb értelmezéseket adnak. E tanulmány a civil társadalom vizsgálatát a harmadik szektorra (az államtól és a piactól független szabad polgári kezdeményezésekre) és az ennek tág teret nyújtó polgári társadalomra szűkíti, tehát az alulról építkező, az egyéni és csoportos kezdeményezésekre, azaz a harmadik szektorra alapozott polgári társadalom csehországi és szlovákiai fejlődését és helyzetét vázolja fel.

Az önállóvá vált két köztársaságban a polgári társadalom fejlődése tekintetében (is) olyan különbségek lelhetők fel, amelyek többek között a történelmi hagyományokban gyökereznek. Az az európai uniós kívánalom és integrációs feltétel, hogy az átalakuló országokban a demokratikus államszervezet mellett az önmagát alulról megszervező társadalom is minél szélesebb körben érvényesüljön, és minél gazdagabb, színesebb képet mutasson, a vizsgált országok egyikében sem teljesül optimális körülmények között.

A harmadik szektor fejlettsége integrációs „előírás”, és a politikai demokratizálás fokmérője. Míg számos integrációs feltétel teljesítését „kívülről” elő lehet írni, és számos kívánalomnak viszonylag gyorsan eleget is lehet tenni, addig a polgári (azaz a civil) társadalmat csakis a belső igények, a belső fejlettség és a belső kezdeményezések alapján lehet megteremteni és továbbfejleszteni. Ezt ugyanis a legkevésbé lehet kívülről ráerőltetni az adott társadalomra. Az egészséges és fejlett demokráciában a polgári kezdeményezések függetlenül és szabadon bontakoznak ki, s csak az adott alkotmány alapelveinek megsértése szabhat nekik gátat. Fejlődésüket kiegyensúlyozott, részrehajlás nélküli állami politika kell hogy segítse.

A cseh és a szlovák civil társadalom fejlődésének lényegi problémáit jelzi az a különbség, amely a polgári társadalom felfogásának két alapkonceptiója között áll fenn. Az egyik alapkonceptió, amely szerint a polgári társadalom az ország demokratikus irányítása számára posztulálja a polgári társulásuk pozitív kihatásait, a csehországi civil társadalom formálódásának fő problémájára mutat rá. A másik alapkonceptió a polgári társadalomnak és a civil kezdeményezéseknek a nem demokratikus kormányzással szembeni ellensúlyát hangsúlyozza, ami viszont a szlovák civil társadalom formálódását meghatározó alapprobléma lényege. Mindkét ország ide vonatkozó hiányosságai azt bizonyítják, hogy az alkotmányokban deklarált általános jogegyenlőség a civil társadalom fejlődésének biztosításához nem elegendő. A két köztársaság esete azt is tanúsítja, hogy ehhez az állampolgárok polgári-individuális tudata és a köz- és államhatalom jóindulata, támogatása is szükséges.

Vannak adatok, amelyek szerint a két háború közötti Első Csehszlovák Köztársaság területén a harmadik szektorban legalább 30-40 ezer társadalmi szervezet működött, s ezek közül több mint 16 ezer társulás, kör, társaság, szerveződés Szlovákiában volt. Ezeket mind az 1938 utáni, mind az 1948 utáni autoriter rendszerek befagyasztották.

A kommunista rendszer évtizedei alatt az alulról építkező, tényleges társadalmi kezdeményezések mindig az állami és politikai hatalommal szemben jöttek létre, és a közös állam két köztársaságában eltérő formában jelentkeztek. Csehországban a Charta '77 és a körülötte kialakult autonóm polgárjogi szervezetek képviselték e kezdeményezést, s egymás között olyan csoportmorált hoztak létre, amelyhez a csoportok tagjai tartották magukat; ezek elsősorban az egymás iránti bizalomra épültek. Szlovákiában a katolikus és az evangélikus egyházi keretek közötti kezdeményezések jelentették a civil társadalmi kezdeményezést.

Míg a Charta '77 egyértelműen polgári-individuális kezdeményezésként jött létre, azzal a céllal, hogy a hatalmat rákényszerítse az emberi és polgári jogoknak a Helsinki Záróokmány

szellemében való betartására, addig a szlovák térfélen az egyházi-katolikus kezdeményezések jóval később kezdtek formálódni, és nem egyéni polgári jogi jellegűekként, hanem az egyházi közösség és hierarchia keretében a vallási szabadság és tolerancia hirdetésére és elfogadásának deklarálására alakultak. Ezek a kezdeményezések mind a cseheknél, mind a szlovákoknál kisközösségi, nem pedig társadalmi alapon működtek.

Az 1989. november 17. utáni demokratikus fordulat az alulról jövő polgári-társadalmi kezdeményezéseknek is szabad teret engedett, de alaposabb törvényi szabályozásukra inkább csak az 1993-as szétválás után került sor. 1990-től törvény írta elő a polgári kezdeményezések és szerveződések szabad létrejöttét és jogi személyként való bejegyzésük szükségességét. Ugyanez volt érvényes az alapítványokra és a vallási közösségekre is.

A civil kezdeményezések igényét azonban a diktatúrák ekkorra már kiölték az emberek és társadalmak tudatából és értékrendjéből, ezért most nehezen és lassan alakulnak ki újra. Mivel azonban az európai integráció egyik fontos feltétele, hogy az adott országok társadalmi az alulról jövő demokratikus kezdeményezések által erősödjenek meg, ennek kialakulási folyamatát siettetni kell. Ráadásul a szabad piacgazdaság működése arra az erkölcsre és kölcsönös bizalomra kell hogy épüljön, ami a polgári társadalom alapja, így az egyik feltételezi a másikat.

A civil társadalmi kezdeményezések tudatosságát illetően a két önálló állam társadalmának (nem egyes tudatos csoportjainak!) 1990-ben nagyjából azonos volt a kiinduló helyzete. Az ide vonatkozó általános mentalitás, a polgári tanácstalanság, erőtlenség érzése, az emberek bizalmatlansága az intézményekkel és egymással szemben nagyjából azonos szinten állt. A demokráciáért való harcolás készsége, a szolidaritás és az egymás iránti bizalom, amely a polgári tudat és öntudat növekedésének alapfeltétele, és a polgári társadalom színvonalának mutatója, csak csírájában volt fellelhető.

A két köztársaságban végzett felmérések azt mutatták, hogy a két társadalom nagyjából azonos mértékben nem tulajdonít nagy jelentőséget sem a politikai pártokban való szabad társulás jogának, sem annak, hogy polgári, azaz civil szervezeteket hozhatnak létre. A csehek és a szlovákok háromnegyede nem tudta, hogyan védekezhet a kormány vagy a parlament elfogadhatatlan döntései ellen.

A két önálló állam nem azonos módon támogatja civil társadalmának fejlődését. Abban a helyzetben, amikor a szinte teljesen hiányzó civil társadalmat meg kell teremteni, az átalakulás egyik fontos elősegítője a felülről jövő állami támogatás. Ezzel csupán azok az intézményi és pénzügyi keretek teremthetők meg, amelyeket tartalommal a tényleges, alulról jövő kezdeményezések kell hogy megtöltsenek. Ehhez a cseh társadalomnak le kell vetköznie azt az apátiát, érdektelenséget, gyanakvást, amivel az alulról jövő kezdeményezések civil társadalmának lehetőségét szemléli. A szlovákoknak viszont manapság már civil kurázsira van szükségük, azaz számtalan esetben bátornak kell lenniük ahhoz, hogy civil kezdeményezéseket indítsanak, és ezekben nyíltan vállalják a részvételt. Amellett, hogy az alulról építkező és érdekeit megszervező civil társadalom kialakulása mindkét országban a társadalmi és egyéni mentalitás és a politikai kultúra függvénye, a cseheknél még filozófiai-morális kérdéssé, Szlovákiában pedig határozottan politikai kérdéssé is vált.

Csehországban a civil társadalom fejlődésének buktatóit az a politikai harc tükrözi a leglátványosabban és legvilágosabban, amely a köztársasági elnök és a nemrég leváltott kormányfő között folyt (és folyik). Szembenállásuk társadalom- és államfelfogásuk különbözőségéből fakad, és a civil társadalom, valamint a harmadik szektor vagy a nonprofit szervezetek fejlődésének, szaporodásának és a társadalomban betöltendő szerepének, feladatának megítélésére is kiterjed. Nézetkülönbségeik a cseh politikai és társadalmi életben elvi-személyiségbeli és filozófiai-stratégiai vitaként vannak jelen. Szlovákiában a civil társadalom fejlődését a nacionalista, központosító politikát folytató kormánykoalíciónak a harmadik szektorral szembeni restriktív és diszkreditáló politikája gátolja, ami nemcsak a

harmadik szektor, hanem az egész társadalom nagyfokú politikai polarizálódásával is együtt jár.

Csehországban a harmadik szektor központi anyagi támogatására több kezdeményezés is született. Közülük a legjelentősebb, bár nem igazán hatékony, az alapítványok támogatására 1995-ben létrehozott Nemzeti Alapítványi Alap, amelyet később Cseh Nemzeti Alapítványnak neveztek el. Lényegében a részjegyes privatizáció részvényeiből kialakított, 2,8 milliárd korona névértékű vagyronról van szó. Ezzel a nonprofit szervezetek gyors létrehozását kívánják elérni, ami természetesen nem jelenthet olyan szerves fejlődést, mint a nyugati nonprofit szervezeteké. Az alap, bár létezik, alig működik. Fő problémája, hogy bár a részvények számlaértéke magas, az osztalék együtt évente csupán egymillió korona. Számos cseh alapítvány a PHARE-ra és más külföldi alapítványokra van utalva, amelyek két éven belül el akarják hagyni Csehországot, mert a cseh harmadik szektort stabilizálnak értékelik.

Szlovákiában a harmadik szektor állami finanszírozása gyenge, s az erre szánt pénz mindenekelőtt a kormányzat által létrehozott „civil szervezetekhez” jut. A finanszírozás fő jelszava, hogy „amit az állam pénzből támogatnak, annak államinak kell lennie”. Szlovákiában a tényleges harmadik szektort leginkább a nyugati és a japán alapítványok támogatják. A belső támogatások rendszere mindenekelőtt azért nem alakulhat ki, mert a harmadik szektor finanszírozására a vállalkozók, a jogi és fizikai személyek nem kapnak megfelelő adókedvezményeket. Csehországban viszont a harmadik szektor támogatását adókedvezmények segítik.

A cseheknél az alulról építkező polgári társadalom hivatalos politikától független, nonprofit szervezetek általi fejlődését a leghatározottabban a köztársasági elnök, Václav Havel szorgalmazza. Beszédeiben, írásaiban, hangoztatott elveiben ez már a Charta '77 alapítása óta központi téma: a nem politikus politika, a párhuzamos polisz fogalmaival megjelölt társadalomnemesítő célkitűzés és értékrend, amely az egyéni polgári felelősségre és az individuum öntudatára mint a demokratikus társadalom legmélyebb lényegére alapoz. Havel nem mindennapi erőfeszítéseket tesz, hogy a cseheket a minél szélesebb körű, minél gazdagabban differenciált civil társadalom építésére buzdítsa (mert ezt tekinti a többség despotizmusával szembeni leghatásosabb biztosítéknak), s ennek része kell hogy legyen a területi (vagy regionális) önkormányzat, a nonprofit szervezetek, társaságok, klubok, körök, a polgári társadalom, az ombudsman, a környezetvédelem. Havel számára ezek azok a politika feletti értékek, amelyek igazán tagolttá és szabaddá tesznek egy társadalmat. Véleménye szerint azonban ahelyett, hogy mindezek jelen lennének a cseh társadalomban, az egymással szembeni bizalmatlanság légköre, a segítőkészség általános hiánya, az erkölcsi romlás, az alacsony szintű polgári öntudat, az emberek közötti negatív kapcsolatok és a közömbösség, a passzivitás, a fatalizmus jellemző. (Ezt bizonyítja például az a tény, hogy az Amnesty International prágai szervezete azért szűnik meg, mert nincs elég érdeklődő, nincs elég csehországi szponzor.) Szerinte a gazdagon strukturált civil társadalom biztosíthatná a feltételeket ahhoz, hogy a cseh társadalom e rossz tulajdonságai megváltozzanak, és hogy az állampolgárok átérzhessék konkrét egyéni felelősségüket, ennek súlyát a társadalom legkülönbözőbb kérdéseit illetően.

Václav Klaus eddigi, nemrég leváltott cseh kormányfő minden adandó alkalommal megkérdőjelezi a köztársasági elnök nézeteit, többek között a civil társadalom fejlesztésének feltételeire vonatkozóakat is. Nem fogadja el a civil társadalom fogalmát, félrevezetőnek tartja, szerinte ugyanis az egyén és az állam között nem létezhet semmilyen köztes szervezet, intézmény, szerveződés. Elvi és konkrét politikai vitát folytat Havellal a nonprofit szervezetek törvényi szabályozásának szükségességéről, és tagadja, hogy a területi (vagy regionális) önkormányzatokra szükség lenne (ugyanígy elvitatja az ombudsman mint az emberi és polgári jogok védelmét szolgáló intézmény szükségességét is). A cseh

törvényhozás még nem szabályozta a harmadik szektor működésének törvényi kereteit, és elvi kifogásokat emel az ombudsman intézményével szemben is.

A cseh civil társadalom a saját formálódásáról leglátványosabban a radikális mozgalmak és csoportosulások akcióin keresztül ad hírt. Ezek közé tartoznak a fiatalok rasszista szervezetei és akciói, valamint az anarchisták szervezetei; ezek a csoportok előre kijelölt terepeken „háborúzni” szoktak egymással. A cseh civil társadalom „szubkultúrával” rendelkező csoportjai közé tartoznak rajtuk kívül a környezetvédők bizonyos szervezetei is, amelyek némelyikét a belügyminisztérium a betiltandó vagy korlátozandó szélsőséges csoportok listájára is felvette. A szlovák társadalomban az ilyenfajta radikális civil társadalmi megnyilatkozások sem nem annyira látványosak, sem nem annyira intenzívek, mint a cseheknél.

A cseh és a szlovák civil társadalmi kezdeményezések formálódásában és szervezettségében különbséget jelent az is, hogy míg a cseheknél - ahol természetesen jócskán léteznek alapítványok és egyéb kezdeményezések (már 1993-ban 2000 alapítvány és 19 ezer polgári társaság és klub létezett - viszonylag kevesen vállalkoznak szervezésre, addig a szlovákoknál igen kiváló szellemi potenciál vesz részt a szervezésben. Ennek politikai okai vannak: Szlovákiában a liberális polgári értékeket képviselő értelmiségi csoportok nagy részét kiszorították a politikai hatalomból (s most hiányoznak a fontos állami és politikai struktúrákból), ezért szellemi és szervezőerőiket a civil szférában kamatoztatják. Tevékenységük rendkívül fontos és kitapintható a harmadik szektorban, az alapítványi támogatások elnyerésében és a konkrét „mozgósítások” megszervezésében. Ezzel közvetlenül és alulról erősíthetik a plurálisabb intézményi struktúra szlovákiai kialakulását. A harmadik szektor alakulását figyelő nyugati szakértők szerint az egész térségben a szlovák civil kezdeményezések rendelkeznek a legjobb minőségű szervezettséggel. Ez azonban nem biztosíték arra, hogy a kiváló minőség hosszabb távon is fenntartható lesz.

A nemzetállam-építő, központosító, autoriter hatalmi berendezkedés felé haladó Szlovákiában ugyanis már az állami politika szintjén próbálják meggátolni a harmadik szektor fejlődését és terjedését. A ma 15 ezer nonprofit szerveződéssel rendelkező civil társadalmat különféle politikai eszközökkel próbálják megrendszabályozni, korlátozni, hatalmi ellenőrzés alá vonni.

Ezek közül a legkirívóbb példa (a szólásszabadságot és a gyülekezési szabadságot korlátozni szándékozó büntető törvénykönyvi passzus mellett) az alapítványi törvény elfogadása és az ekörül kialakult politikai vita. A törvény tervezete olyan korlátozó szabályokat kívánt volna bevezetni, amelyek egyrészt nagyon lecsökkentették volna az alapítványok számát, másrészt ezeket állandó politikai és pénzügyminisztériumi felügyelet alá vonták volna.

A törvény liberalizálásának kikényszerítésére a harmadik szektor vezetői olyan kampányt szerveztek, amelynek e sokatmondó címet adták: „Harmadik szektor, S. O. S.” Ez a segítség a harmadik szektorban működő polgároktól, a nemzetközi szervezetektől és a nemzetközi nagypolitikától meg is érkezett. (Részét képezte Clinton elnök feleségének szlovákiai látogatása vagy a harmadik szektor szervezeteit tömörítő világszervezet tiltakozása és 14 pontban felsorolt kifogásai az alapítványi törvénytervezet ellen.)

A kampányban (és más érdekvédő, politikai színezetű, civil társadalmi megmozdulásokban is) a lassan alakuló szlovák polgári társadalom mintegy alternatív politikai erőként nyilvánult meg az állampolitika autoriter tendenciáival szemben. Az említett kampány még ahhoz is hozzájárult, hogy a kormány ellenzékeként fellépő szlovák napilapok széles körben és behatóan foglalkozni kezdtek a harmadik szektor fontosságával, s felhívták a lakosság figyelmét ennek létezésére, működésére. Ezzel hozzájárultak ahhoz, hogy kialakuljon a polgári részvétel, a polgári ellenállás hagyománya, ami Szlovákiában az elmúlt évtizedekben hiányzott.

Az alapítványi törvénytervezetet indokolva az államhatalom képviselői azzal érveltek, hogy az alapítványok hálózata már áttekinthetetlenül és ellenőrizhetetlenül szövevényessé vált, s hogy ellenőrizni kell a külföldről érkező pénzeket, mert fennáll az a veszély, hogy államellenes célokra használják őket, valamint hogy az alapítványokat piszkos pénzek mosására és adócsalásra is használhatják. A tényleges politikai ok az volt, hogy likvidálják a független polgári aktivitásokat, és hogy a polgári társadalommal szembenálló etatizmus váljon általános érvényűvé Szlovákiában.

A hatalom centralizáló politikai törekvéseinek tartozéka, hogy a társadalmi-politikai élet minél több szeletét ellenőrzése alá vonja. Nem csoda tehát, hogy a harmadik szektor támogatása, fejlődése és erősödése Szlovákiában országos és nemzetközi politikai kérdéssé vált, s e szektor „felfedezte magának” a hivatalos politikai ellenzék is. A szlovák kormány képviselői nyíltan ellenzik, hogy a harmadik szektor keretei között olyan politikai ellenzéki szárny jöjjön létre, amely nyomásgyakorló akciókat is szervez.

Mivel a kormány a harmadik szektort egyértelműen olyan ellenzéki területnek tekinti, amelyet a másik tábor emberei leptek el, a restriktív törvényi szabályozás mellett bomlasztó eszközöz folyamadott: létrehozta „a kormányhoz lojális harmadik szektor” szervezeteit, amelyek az állam pénzétől függenek, és amelyeket az állam bőséggel támogat. Így párhuzamos, kormányhű „civil szervezetek”, ellenszervezetek jöttek létre, amelyek az előzőek ellenpólusaként működnek.

A szlovák kormánynak tehát már van „saját” civil társadalma: saját újságírói és írói szervezetei, saját magyar kisebbségi képviselői, saját roma etnikuma, saját nőszervezetei, diákszervezetei, saját szakszervezetei, saját egyetemei, saját járási és területi önkormányzatai. Ezzel kiteljesedett a szlovák társadalom polarizálása, amelynek eredményeként Szlovákiában a civil társadalom szférája is a demokrácia jellegéért folytatott harc színtere lett, miközben az alapítványok egy része az új alapítványi törvény ércelmében már meg is szűnt.

Bár a civil társadalom létrehozásának tekintetében mind a cseh, mind a szlovák társadalom a tanulás fázisában van, az öntudatos és önálló polgári kezdeményezések tekintetében a szlovák társadalomnak a csehekénél sokkal nehezebb a feladata, mert ma, 1998 januárjában egyre rosszabbodó belpolitikai körülmények között egyre keményebb harcot kell megvívnia.

IRODALOM

- Bútora, Martin: Tretí sektor: Ďalšia neviditeál'ruka. (A harmadik szektor: Újabb láthatatlan kéz.) OS, 1998. 1. 9-16.
- Bútora, Martin-Koš'álová, Katarína-Demeš, Pavol-Bútorová, Zora: Tretí sektor, dobrovol'níctvo a mimovládne organizácie na Slovensku 1995 - jar 1996. (A harmadik szektor, az önkéntesség és a nem kormányzati szervezetek Szlovákiában 1995 és 1996 tavasza között.) In: *Slovensko 1995. Súhrnná správa o stave spoločnosti* (Szlovákia 1995-ben. Összegző jelentés a társadalom állapotáról.) 185-217.
- Bútora, Martin-Demeš, Pavol: Tretí sektor, dobrovol'níctvo a mimovládne neziskové organizácie. (A harmadik szektor, az önkéntesség és a nem kormányzati szervezetek) In: *Slovensko 1996. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch nn rok 1997.* (Szlovákia 1996-bar. Összegző jelentés a társadalom állapotáról és az 1997-es trendekről.) 279-299.
- Drápala, Milan: Duchovní a politické vize z Lán. (Szellemi és politikai víziók Lányból.) *Respekt*, 1994. 48. 2-3.
- Fibich, Jindřich: Problémy transformace a demokratizace mentality člověka (Az emberi mentalitás átalakításának és demokratizálásának problémái). In: *Transformace české společnosti 1989-1995* (A cseh társadalom átalakítása 1989 és 1995 között). 249-289.
- Gašparíková, Olga: Ombudsman obranca občana. (Az ombudsman a polgár védője.) OS, 1997. 7. 34-36.
- Gindl, Eugen: Bratislava/Nahlas. (Pozsony/Flangosan. A szlovákiai zöldek polgári kezdeményezéseiről.) OS, 1997. 8. 15-18.
- Hanzelová, Stella: Tretí sektor a politika. (A harmadik szektor és a politika.) OS, 1998. 1. 7-8.
- Himmler György: Veszélyben az alapítványok? *Štúrovo a okolie/; Párkány és vidéke*, 1996. 2. 9.
- Macháček, Jan: Kultura utajování. Na svobodu informací se zase zapomnělo. (Az eltitkolás kultúrája. Az információáramlás szabadságáról megint megfeledkeztek.) *Respekt*, 1996. 29. 3.

- Mesík, Juraj: Tretí sektor medzi Dunajom a Tatrami. (A harmadik szektor a Duna és a Tátra között.) OS, 1997. 2. 26-27.
- Němeček, Tomáš-Švehla, Marek: Greenpeace se vrací. (A Greenpeace visszatér.) *Respekt*, 1995. 31. 9-11.
- Němeček, Tomáš: Nadační dort Pithartovy vlády. (Pithart kormányának alapítványi tortája.) *Respekt*, 1996. 1. 4.
- Pithart, Petr: Občanská společnost a stát. In: Demokracie a ústavnost (A polgári társadalom és az állam). In: *Demokracie a ústavnost* (A demokrácia és az alkotmányosság). 200-207.
- Šídlo, Jindřich: Co najít na extremisty. (Mit lehet kitalálni a szélsőségesek ellen.) *Respekt*, 1995. 27. 5.
- Šiklová, Jiřina: Kultura nedůvěry. (A bizalmatlanság kultúrája.) *Respekt*, 1996. 18. 17.
- Slafkovský, Alexander: Sebazáchovný pud občiansky zobud'sa!! (Polgári önvédelmi ösztön, ébredj!) OS, 1997. 3. 13-14.
- Štencl, Richard: Titánský úkol Václava Havla. 365 dnů českého prezidenta. (Václav Havel titáni feladata. A cseh köztársasági elnök 365 napja) *Respekt*, 1994. 5. 2.
- Štencl, Richard: Prezidentovy promluvy. Havel zneklidňuje doma i v zahraničí. (Az elnök beszédei. Havel nyugtalanítja a külföldet és az itthoniakat is.) *Respekt*, 1994. 12. 2.
- VM -: Dva roky po rozdělení. Agentury STEM a FOCUS provedly česko-slovenské srovnání. (Két évvel a szétválás után. A STEM és a FOCUS közvélemény-kutató ügynökség cseh-szlovák összehasonlítást végzett.) *Respekt*, 1995. 3. 5.
- VM -: Parlament se zasekl, ombudsman nebude. (A parlamenti munka megakadt, ombudsman nem lesz.) *Respekt*, 1996. 17. 3.
- Wollner, Marek: Občá společnost politiku nenahradí. (A polgári társadalom a politikát nem helyettesíti.) *Týden*, 1997. 51. 19.